

УДК 811.161.2+811.112.2:81'367.5

Лідія Цимбаліста

ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ПАСИВУ В СУЧАСНИХ УКРАЇНОМОВНИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ (ІЗ НІМЕЦЬКИМИ ПАРАЛЕЛЯМИ)

У статті розглянуто пасивні конструкції в українській мові з німецькими паралелями, їх відображення в формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних структурах висловлення. Досліджено місце та функції пасивних конструкцій різних типів на матеріалі текстів сучасної художньої літератури.

Ключові слова: пасив, пасивна конструкція, пасивний дієприкметник, безособовий пасив.

В українському мовознавстві формування та вживання пасивних конструкцій залишається контроверсійною темою, викликаючи тривалі дискусії стосовно правомірності їх існування та використання в усному та писемному мовленні. Водночас, у германістиці пасивні форми дієслова визнаються невід'ємним складником його парадигми та широко застосовуються у розмовній практиці та текстах.

Дослідженням структури, семантики та функцій пасивних конструкцій займалися такі лінгвісти, як О. Потебня, В. Сімович, О. Курило, О. Синявський, М. Сулима, О. Матвієнко, Ю. Шевельов, В. Русанівський, Г. Півторак, В. Бріцин, М. Плющ, Н. Непійвода, І. Вихованець, К. Горденська, О. Леута, В. Барчук, О. Бондарко, К. Brinker, G. Helbig, F. Kempter, G. Schoenthal, P. Vogel та ін.

На думку науковців, пасивні форми є характерними для науково-технічної, фахової літератури, але наявні також у прозових художніх текстах. Вони передають інформацію, здебільшого не надаючи тексту додаткового стилістичного забарвлення, що сприяє відтворенню послідовної дії у прозовому творі [10, 44].

В українській мові в парадигмі пасивного стану виділяють три способи реалізації: пасивну форму, утворену за допомогою постфікса *-ся* від дієслів недоконаного виду дійсного способу, пасивні дієприкметники та предикативні форми на *-но, -то* [7, 160]. Розглянемо тенденції вживання пасивних конструкцій на прикладі сучасних художніх текстів та наведемо паралелі з німецької мови.

Неодноразово висловлювалося положення, що частотне застосування пасивних дієслівних форм не типово для української мови, розмовному варіанту якої властиві динамізм та сконденсованість думки, що виражається передовсім через вибір активних форм. Поширення пасивних конструкцій, натомість, розглядається як таке, що відбувається під впливом російської книжної мови [8, 44]. Так, Л. Петрович висловлює думку, що знеособлення дії шляхом усунення агенса з позиції підмета і заміна його пацієнтом не відповідають логічним і граматичним законам української мови [11, 288], а М. Гінзбург упевнений, що українська мова відрізняється від російської та англійської тим, що віддає перевагу активним формам перед пасивними і припускає тільки двокомпонентні конструкції з пасив-

ними дієприкметниками в окремих ситуаціях [6, 26–27]. О. Матвієнко не поділяє цієї думки, наголошуючи, що тричленні пасивні конструкції є не калькою, а закономірним етапом розвитку української книжної мови, і дозволяють виражати взаємозв'язки між предметами та явищами [9, 57].

На відміну від В. Русанівського, який розглядав трансформацію дієслова з активним значенням у пасивне в межах словоформ однієї лексики [14, 236–237], К. Городенська вважає, що це перетворення стосується царин словотвору та синтаксису. На основі аналізу семантики та шляхів творення форм, які прийнято використовувати для побудови пропозицій із пасивною семантикою, можна зробити висновок, що в українській мові активним конструкціям, вираженим перехідними дієсловами зі значенням дії, протиставлені пасивні дієприкметники або предикативні форми на *-но*, *-то* [3, 243].

Двоїстість дієприкметника зумовила появу різних підходів до трактування його природи: як форми дієслова, як прикметника, як змішаної форми [5, 66]. І. Вихованець визначає дієприкметник як специфічне граматичне утворення, що входить до двох частин мови, відзначаючи складність явища пасивних дієприкметників та заперечуючи вживання активних дієприкметників теперішнього часу в українській мові [3, 147]. Мовознавець пропонує таке визначення: «дієприкметник – це різновид віддієслівного прикметника з нейтралізованими основними дієслівними категоріями часу, способу й особи та збереженою дієслівною категорією виду» [4, 60]. Применниковому дієприкметникові як такому, що не входить до парадигми дієслівних форм, пасивний дієприкметник у предикативній позиції, що вживається з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*. Таке утворення запропоновано називати аналітичним пасивним дієсловом [3, 150].

Пасивні дієприкметники, що виступають предикатом у пасивних конструкціях, утворюють паралелі з активними формами, вираженими перехідними дієсловами зі значенням дії. К. Городенська наголошує на семантиці результативного стану, притаманній таким конструкціям, та, відповідно, міжрівневості категорії результатива [3, 288]. Такі пасивні дієприкметники вживаються у трикомпонентних та двокомпонентних пасивних конструкціях.

Розглянемо приклади:

(1) *Свідки **знищені**, а ті, що знали, тримали цю жахливу таємницю, боячись навіть думати, а не те що говорити про неї* (Н. Попович).

(2) *Очі його теж **були виколоті**, груди **прострілені**. На стіні кімнати кров'ю **були написані** якісь букви по-польському* (М. Порівський).

У прикладі (1) пасивний дієприкметник **знищені** у двочленній пасивній конструкції підкреслює незворотність учиненого (вбивство) і не вказує на агенса-діяча, який залишається анонімним, але щодо якого відомо, що він жорстоко розправиться з усіма свідками. У прикладі (2) автор відмовляється від активу з цієї самої причини (незворотність дії), а використання дієприкметників у позиції предиката в кількох пропозиційних ситуаціях дає змогу передати жах та заціпеніння, що їх відчують присутні при огляді кімнати.

(3) *Меблі в стилі *a la Louis XV* **встановлені** в цій залі і в спальні Софії. Невеликі кімнати **декоровані** грецьким орнаментом* (С. Шарик).

(4) *Видання унікальне тим, що прокоментоване кожне слово Данте. Ось погляньте* (П. Загребельний).

Пасивні дієприкметники вживаються у тих випадках, коли для мовця важливим є власне результат дії, як у прикладі (3), де описано інтер'єр розкішних апартаментів, власників яких цікавить лише зовнішній вигляд та естетичне задоволення від побаченого. Така побудова висловлення дозволяє зробити текст менш громіздким та полегшити його сприйняття читачем. У прикладі (4) мовець захоплюється виданням твору Данте, отриманим у подарунок. Його цікавить можливість дізнатися щось нове про побут тогочасної епохи з приміток коментатора, які аналізують написаний поетом текст.

(5) *Ось зараз він прокинеться. Проте нічого не змінилося, і два жорстокі погляди були так само спрямовані на нього* (О. Шевченко).

(6) *Сосновка була ґрунтовно зірвана батьківською пильністю, яка загострилася, фактом багатолюдної неділі й забудькуватим Альхеном, котрий за звичкою приперся на старе місце* (А. Самарка).

Приклад (5) вирізняється тим, що, окрім результативна, також передає імпліцитну конотацію процесуальності: хоча співромовники і спрямували свої погляди на мовця до початку мовлення, вони продовжували дивитися на нього, викликаючи спершу відчуття незручності, а потім страху. Висловлення (6) відповідає моделі тричленної пасивної конструкції, в якій перераховано трьох діячів, виражених об'єктами в орудному відмінкові.

У сучасній германістиці прийнято розглядати дієприкметник як невідмінювану форму дієслова (партицип). Активний дієприкметник теперішнього часу в німецькій мові утворюється за допомогою афіксації й виконує передовсім не предикативну, а атрибутивну функцію [13, 227]. Дієприкметник II теж може бути атрибутом, однак має ширшу парадигму сталих сполучень із допоміжними дієсловами. Разом з дієсловом *haben* партицип утворює перфект, з *werden* – пасив процесу, з *sein* – перфект, пасив стану або рефлексив стану [16, 120]. Розглянемо приклади:

(7) *Ich will nicht als die schweigende Waise auf einem knatternden Motorrad hinter diesem Ledermantelmann geklemmt ins Kinderheim gebracht worden sein. Ich bin auf keinem Krad herangekarrt worden. Ich fahre Limousine* (P. Wawerzinek). *(Я не хочу, щоб мене привезли у дитячий будинок як тихого сироту на деренчливому мотоциклі, затиснутого за цим чоловіком у шкіряному пальто. Мене не привезли на драндулеті. Я їжджу на лімузині.)*

У прикладі (7) наведено одразу п'ять дієприкметників. У своєму внутрішньому монолозі сирота створив ідеальну картину, в якій його до нового притулку привозять не на старому мотоциклі, що тарахкотить без упину (*knatternd*), а на лімузині. Втікаючи від реальності, він розуміє, що не може нічого контролювати у своєму житті, і тому вжито пасивні конструкції (*will gebracht worden sein, bin herangekarrt worden*).

(8) *Er stand dabei, als im Nieselregen auf ausgetretenem Rasen vor der Stadt der letzte Abschnitt des Längengrades gemessen wurde, der Paris mit dem Pol verband* (D. Kehlmann). *(Він був присутній, коли під м'ячикою на*

витоптаній землі під містом було виміряно останній градус довготи, який поєднував Париж із полюсом.)

У висловленні (8) йдеться про процес вимірювання науковцями останнього градусу довготи, що поєднує Париж із полюсом. Зрозуміти, хто виконує дію, можна з контексту, тому автор опускає агенс, привертаючи думки читача до історичності моменту. Як бачимо, дієприкметники в німецькій мові є неодмінним складником пасивних конструкцій, однак, на відміну від української, вони не надають їм додаткової конотації результату, послуговуються формальним показником категорії пасиву.

На думку Б. Антоненка-Давидовича, вживання дієслівних форм на *-но*, *-то* в позиції присудка є більш властивим для української мови, ніж застосування в аналогічних ситуаціях пасивних дієприкметників; уважає, це одна з рис, що відрізняє її від близькоспоріднених мов [1, 84]. Суттєвою відмінністю таких форм є спрямованість речень із пасивними дієприкметниками в функції предиката на вираження стану без прямого зв'язку з дією, тоді як предикативні форми на *-но*, *-то* містять вказівку на дію, хоча акцент зміщений з її перебігу на результат [9, 53]. Розглянемо декілька прикладів:

(9) *У нас політична криза, президент каже, що ні. Але сформовано полк спецпризначення для охорони державних об'єктів (Ліна Костенко);*

(10) *Юрко із Шуляком пішли пішки до того місця, де повинні були зустріти зв'язкового з Проводу. Мені було наказано повернутися і стерегти коней (М. Поровський).*

У прикладах (9) і (10) дієслівні форми *сформовано* та *було наказано* стосуються військової справи. Так, у пропозиції (9) предикат має семантику результату, агенс опущений, оскільки у виконанні розпорядження президента задіяно чимало людей та інстанцій, перерахування яких є зайвим у цьому тексті.

У висловленні (10) агенс мав би позначати військовослужбовця, який має звання вище, ніж оповідач. Допоміжне дієслово-зв'язка *було* не лише вказує на час виконання дії (наказ було віддано до моменту мовлення), а й надає предикату конотації процесуальності, посилює його зв'язок з дією.

(11) *Скрізь по світу конфлікти, сутички, протистояння. Навіть з найгуманнішою метою — покласти край насиллю на Балканах, і то було скинуто бомби, а бомби, як відомо, сліпі (Ліна Костенко).*

(12) *Три обличчя без тіні обурення було піднято на мене (А. Самарка).*

У прикладі (11) предикатом *було скинуто* автор хоча й дистанціює читача від постаті виконавця, тим не менше не полишає сумніву, що бомбу скидав виконавець за чимось наказом, підкреслюючи, що за трагедію є відповідальні. У прикладі (12) автор ставить оповідача (*на мене*) в центр смислової композиції за допомогою пасивної конструкції *було піднято* та відмови від прямої вказівки на виконавців дії, згадуючи лише їх *обличчя*.

На думку дослідників, дієслівна зв'язка *було* у поєднанні з формою на *-но*, *-то* вказує на абсолютно минулий час, а *буде* – на перфективний майбутній [9, 47]:

(13) – *Не турбуйтеся, графе, – в запалі відповів Домбровський. – Усе буде виконано якнайкраще (С. Шарик).*

Полковник Домбровський гарячково взявся виконувати розпорядження графа, запевняючи його, що план буде успішно втілено в життя за першої можливості (позначені дія та результат у майбутньому).

(14) У них **поранено і госпіталізовано** командира, потрібна броня, але ніякої броні їм, звісно, не дають, взагалі нічого не дають і нічого не кажуть, окрім матюків по рації та оптимістичної, але тупої команди: «Триматися!» (Є. Положій).

(15) Не одне століття письменники, поети, вчені сперечаються, що все ж таки властиве природі людини — кохання до одного або до багатьох? Що в нас **закладено** генетично? (С. Шарик).

(16) Все **кинуто** звалищем, стіни в патьоках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... (Н. Попович).

У прикладі (14), натомість, вибір форм на *-но* (**поранено, госпіталізовано**) має на меті пояснити потребу солдатів в додаткових засобах захисту і протиставити перебігу поточних дій керівників, відображеному в однорідному ряду предикатів (**не дають, не дають, не кажуть**). У прикладі (15) предикативна форма **закладено** посилює неможливість вплинути на ситуацію, змінити її результат, а у прикладі (16) предикат **кинуто** фокусує читача на поточному стані приміщення, не вдаючись у подробиці минулих дій.

В німецькій мові наявні одночленні пасивні конструкції, які містять лише предикат, виражений дієсловом у пасивній формі, хоча він може поширюватися необлігаторними актантами. Такі побудови вважаються безособовим пасивом без зазначення агенса, хоча функцію формального суб'єкта у висловленні може виконувати частка *es* [5, 162].

(17) *Sie hören mir zu, notieren was, schreiben auf, nehmen zu Protokoll und sind längst dazu übergegangen zu erkunden, wann ich anfangе ihnen zu misstrauen. Du bist im Sprechzimmer, und es wird recht wenig mit dir gesprochen* (P. Wawerzinek). (Вони слухають мене, щось занотуюють, записують, заносять в протокол і вже давно перейшли до розпитувань, коли я перестав їм довіряти. Ти у приймальні, але з тобою дуже мало говорять.)

(18) *Impulsive Äußerungen sind ihm nicht zu entlocken, seine Antwort ist klug und beherrscht, ein Urteil, das ich hinzunehmen habe: Auch dir wird nur abverlangt, was du leisten kannst* (C. Wolf). (З нього не виманиш імпульсивних тверджень, його відповідь розумна та стримана, це висновок, який я приймаю: від тебе також вимагатимуть лише те, що ти можеш зробити.)

У прикладі (17) наявна безособова пасивна конструкція з *es*, використана з метою підкреслити безпорадність хлопця, який знаходиться на огляді лікарської комісії у приймальні (*Sprechzimmer*) та почуває себе маріонеткою. Автор обігрує цю ситуацію, оскільки корінь *Sprech-* походить від дієслова *sprechen* (*говорити, казати, висловлюватися*), але мовець стверджує, що говорять (***es wird gesprochen***) із ним дуже мало (*recht wenig*). У прикладі (18) формальний присудок уже відсутній, автор прагне таким чином викликати у співрозмовника відчуття, що він знаходиться в центрі ситуації, його зацікавлення враховані, від нього вимагають (***wird abverlangt***) не більше того, на що він здатний.

Щодо пасивних форм дієслова з постфіксом *-ся* І. Вихованець вважає, що вони властиві російській мові та майже відсутні в українській [2, 9]. Невизначеність статусу дієслів із постфіксом *-ся* зумовлена відсутністю гомогенності у їх значеннях; немає єдиних критеріїв їх розрізнення. Зворотним дієсловом властиві різні смислові конотації, які неоднаково характеризують відношення між суб'єктом і об'єктом дії, що дозволяє виділити: а) власне зворотні дієслова; б) взаємно-зворотні дієслова; в) непрямо-зворотні дієслова; г) загально-зворотні дієслова; д) активно-безоб'єктні дієслова; е) пасивно-якісні дієслова [12, 232]. Н. Щербій використовує значно ширшу класифікацію рефлексивних конструкцій на основі врахування рефлексивного показника. Серед інших було виділено пасивні рефлексивні дієслова, так званий рефлексивний пасив [15, 186].

Проаналізуймо: (19) *Якось мені доводилося читати про те, що Берлінський мур, зведений за одну ніч з 12 на 13 серпня 1961 року, насправді будувався з єдиною метою – відгородити Сташинському всі можливі лазівки для втечі* (Ю. Андрухович);

У прикладі (19) вжито одразу два рефлексиви *доводилося* та *будувався*. Перший з предикатів уживається у безпідметовій конструкції з агенсом, вираженим об'єктом у давальному відмінкові (*мені*), натомість друга пропозиція є двочленною пасивною конструкцією з пацієнсом (*Берлінський мур*) у позиції суб'єкта з опущеним агенсом. Отож маємо справу з пасивом процесу, оскільки автор окреслює тривалість дії (*за одну ніч з 12 на 13 серпня 1961 року*), а експліцитна знеособленість речення не заважає зрозуміти, хто саме виконував дії.

(20) *Але в молодому віці перешкоди долаються просто, тому було прийняте дуже «мудре» рішення: якщо не можуть наші «родики», значить, їхню силу ми повинні перевірити на собі* (С. Шарик).

(21) *Есеї, вони, зазвичай, у нас пишуться як: автор розповідає історію, або й кілька, про щось пережите ним, щоб бути реалістом і наголосити на власному життєвому досвіді та вмінні глибоко відчувати життя кожною клітиною свого тіла* (С. Андрухович).

Обидва приклади підказують особистість діяча, незалежно від іншого їх вигляду. Так, у (20) перешкоди легко долають люди у *молодому віці*. Письменник також використовує конструкцію *бути+пасивний дієприкметник*, згадуючи про рішення, прийняте молодими людьми. Таким чином вдається не лише поширити сферу контексту на все молоде покоління, адже поспішність та максималізм є рисами, властивими юності, а й підкреслити характерні ознаки такої поведінки через вплив референтної групи на думки та вчинки юнаків та дівчат. У прикладі (21) в другій частині пропозиції є вказівка на гіпотетичного *автора*, однак це висловлення так само, як попереднє, за семантикою є близьким до безособових конструкцій.

(22) *Додатково відпрацював силу-силенну контактів по лінії церковнослужителів. І ситуація, і статус приймаючої сторони підтверджувалися як ними, так і полоненими* (В. Макеєв).

(23) *Попереду почувся тихий хрускіт галузок. Якись люди йшли прямо на нас* (М. Поровський).

Приклад (22) становить тричленну пасивну конструкцію, у якій агенси виражені займенником та іменником в орудному відмінкові (*ними, полоненими*). Вибір пасивної конструкції зумовлений бажанням наратора

зосередити увагу на чинниках перебігу ситуації та власній активності. У прикладі (23), навпаки, дієслово *почувся* у функції предиката передбачає, що чути хрускіт галуззя можуть не лише герої, а й будь-які люди, які на той момент перебувають у лісі.

Аналогом пасивних форм з дієсловами з постфіксом *-ся* в українській мові є пасив процесу в німецькій, який утворюється комбінацією допоміжного дієслова *werden* та партиципу II основного дієслова, наприклад:

(24) *Das Volk ist verloren, wenn es nicht mehr glaubt. Dann wird es entseelt und vom Schutt unserer Zivilisation zugedeckt* (С. Wolf). (Народ втрачений, коли він більше не вірить. Тоді він втрачає душу, і буде похований під відходами нашої цивілізації.)

(25) *Abends aßen sie beim Gouverneur, danach wurde gebadet. Stühle wurden ins Flußwasser gestellt, in leichter Kleidung setzte man sich in die Strömung* (D. Kehlmann). (Вони вечеряли у губернатора, а після того купалися. У річку було занесено стільці, і всі в легкому одязі сідали у воді.)

У прикладі (24) автор робить похмурий прогноз щодо народу, вважає, що він стане бездушним (*entseelt*) і згодом буде похований під відходами цивілізації (*wird zugedeckt*). Вибір пасиву в цьому випадку дозволяє підкреслити бездіяльність народу та деградацію, яку вона зумовлює.

Висловлення (25) вміщує інформацію про прийом у губернатора. Автор використовує дві пасивні конструкції – безособову (*danach wurde gebadet*), яка вказує на те, що участь в плаванні брали без винятку всі, та двочленний пасив (*Stühle wurden ... gestellt*), акцентуючи увагу на перебігу процесу: спочатку занесли стільці в річку, а потім сіли у воді.

Як бачимо, способи творення та сфери вживання пасивних конструкцій в українській та німецькій мовах відрізняються за формальними критеріями, однак мають спільні семантичні риси. Можна зробити висновок, що, незважаючи на критичні оцінки багатьох мовознавців, пасив залишається додатковим складником узусу не лише у фахових текстах, а й частково в художній літературі, розширюючи арсенал доступних письменникові засобів вираження думки.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо [Електронний ркурс] / Б. Д. Антоненко-Давидович. – Режим доступу : http://vvpk.at.ua/_ld/22/2269_Antonenko-Davyd.pdf.
2. Вихованець І. Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Вихованець І. Р. Частиномовний статус дієприкметників / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 54–60.
5. Гаращенко О. В. Основні погляди на поняття партиципності / О. В. Гаращенко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – 2013. – Кн. 3. – С. 66–69.

6. Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців / Михайло Гінзбург // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 26–32.
7. Городенська К. Г. Категорія стану в українській мові: проблема статусу та структури / К. Г. Городенська // Мова у дзеркалі особистості. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – С. 159–166.
8. Куньч З. Уникання пасивних дієслівних конструкцій як елемент культури української мови / З. Куньч // Український смисл. – 2012. – № 1. – С. 42–48.
9. Лаврінець О. З історії вивчення предикативних форм на -но, -то в українській мові / О. Лаврінець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 45–57.
10. Никифорова С. Пассив в структуре немецкого поэтического текста (на примере стихотворений И. В. Гёте) / С. Никифорова // Ученые записки Петрозаводского государственного университета. – 2015. – №7. – С. 44–48.
11. Петрович Л. І. Уживання активних та пасивних форм дієслів в українській фаховій мові / Л. І. Петрович // Гуманітарний вісник НУК. – Миколаїв : НУК, 2013. – Вип. 6. – С. 286–291.
12. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. Ч. 1 : Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2005. – 286 с.
13. Родюк М. Дієприкметник в германських мовах : (на матеріалі англійської, німецької та нідерландської мов) / М. Родюк // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 14 (3). – С. 226–231.
14. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Граматика української мови: Морфологія / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Либідь, 1993. – С. 157–242.
15. Щербій Н. Категорійні ознаки зворотності в українській та польській мові / Н. Щербій // Studia Ucrainica Varsoviensia. – 2014. – Вип. 2. – С. 179–189.
16. Buscha J. Deutsche Grammatik / Gerhard Helbig, Joachim Buscha. – Leipzig ; Berlin ; München ; Wien ; Zürich ; New York : Langenscheidt Verlag Enzyklopädie, 1996. – 735 S.

The article deals with passive constructions in the Ukrainian language with German parallels, their reflection in formal syntactic and semantic-syntactic structures of expression. The place and functions of different types of passive structures are researched on the material of modern fiction.

Keywords: *passive voice, passive construction, participle, impersonal passive.*